

Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı və onlardan istifadə qaydaları

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyaya statusunun təmin olunması, onun müstəqil dövlətçiliyimizin atributlarından biri kimi xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında daha fəal işlənməsi dövlət orqanları, nazirlik, idarə, müəssisə və təşkilatlarda tərtib olunan müxtəlif sənəd və yazışmalarda, uçot və hesabat işlərində, eyni zamanda elmi-tədqiqat işlərində, kütləvi və dövrü mətbuatda, hesablama texnikasının tətbiqində iqtisadi terminlərdən istifadəni xeyli genişləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq etdiyi “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramında Azərbaycan dilində terminologiya sisteminin yenidən işlənməsi, qaydaya salınması sahəsində bir sıra mühüm vəzifələr müəyyən edilmiş, həmin vəzifələrin həyata keçirilməsinə nəzərdə tutan çox vacib tədbirlər nəzərdə tutulmuş, aidiyyət qurumların bu məsələləri qısa müddətdə reallaşdırması üçün konkret tapşırıqlar verilmişdir. Proqramın qəbul edilmə zərurətini, dil və terminologiya sahəsində mövcud problemləri nəzərə alaraq bu vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Azərbaycan dilində termin və anlayışlardan istifadə və ya tərcümədə vahid qaydalar və təkvariantlılığın təmin olunması;
- mətbuat orqanlarında, televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında və sosial şəbəkələrdə vahid terminlərdən istifadə qərarlaşması;
- müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları əsasında iqtisadi mətnlərin müxtəlif dillərdən – orijinaldan Azərbaycan dilinə daha dəqiq tərcüməsinin təmin olunması;
- iqtisadi terminlər və anlayışlar hesabına Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatının, həmçinin milli iqtisadi internet resurslarının, elektron və interaktiv materialların və dərsliklərin yaradılması sahəsində işlərin gücləndirilməsi;
- Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilmiş yeni orfoqrafik, izahlı, frazeoloji, terminoloji, tərcümə, ensiklopedik və tezlik elektron lüğətlərinin hazırlanması;
- beynəlxalq standartlar əsasında vahid milli terminoloji informasiya sisteminin yaradılması;
- Azərbaycan dilinin daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi üçün informasiya və internet texnologiyalarının, maşın tərcüməsi sistemlərinin və digər müasir təbiiqin linqvistik texnologiyaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycan dilində yerinə yetirilən elmi-tədqiqat, dissertasiya və məqalələrin

orijinallığını yoxlayan daha mükəmməl antiplagiat sisteminin yaradılması;

- türk dillərinin fonetika, leksika və qrammatikasının müqayisəli tədqiqi və birgə araşdırmaların daha da intensivləşməsi sayəsində orta qitəsadi terminologiyanın yaradılması;
- iqtisadçılarla türkoloq-dilçilərin bu sahədə tədqiqatları və səylərinin əlaqələndirilməsi;
- türk dillərinin (Azərbaycan dilinin də) yeni söz və termin yaratmaq imkanlarından daha geniş istifadə edilməsi.

predmet və hadisələrin ən mühüm xüsusiyyətlərini, əlaqələrini və münasibətlərini düşüncədə vəhdətdə ifadə edən fikir; müəyyən ümumi və məcmuca onun üçün spesifik əlamətləri fərqləndirən və ümumiləşdirən düşüncə və ya düşüncələr sistemidir. Buna görə də, anlayışın yaranmasının əsasında, predmetlərin ümumiləşdirilmiş formada aşkar edilən (müərrədləşdirilən), yəni baxdığımız bir çox predmetlərə xas olan ümumi cizgilərdə konkret xüsusiyyətləri göstərilmədən ifadə edilən əlamətlər durur.

Termin (lat. terminus – hədd, sərhəd, son) – hər hansı elm,

Azərbaycan dilində iqtisadi termin yaradıcılığının vacib prinsipləri

Tanrıverdi PAŞA,

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin yanında

Terminologiya Komissiyasının üzvü,

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “Maliyyə, pul-kredit siyasəti” şöbəsinin müdiri

Termin və anlayışların məzmunu və mahiyyəti, termin yaradıcılığının zəruri şərtləri

Nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi inkişafımızda bazar münasibətlərinin möhkəmlənməsi, respublikamızın beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin daha da genişlənməsi, bir tərəfdən, çoxlu yeni iqtisadi anlayış və terminlərin yaranmasına, digər tərəfdən, bəzi mövcud anlayış və terminlərin məna yükündə dəyişikliklərə səbəb olur. Ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatının daha da dərinləşməsi yönündə iqtisadi islahatların aparılması, iqtisadi subyektlərin təsərrüfat fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə bu terminlərin düzgün işlənməsi və dərk edilməsindən asılıdır. Eyni zamanda, bu gün iqtisadiyyat və dilçiliyə dair elmi ədəbiyyatda terminin özünün mahiyyəti, prinsipləri, fərqləri düzgün başa düşülmədiyindən, onu söz və anlayışla qarışdırırlar.

Nüfuzlu ensiklopedik mənbələrə görə söz – hər hansı bir predmetə, onun keyfiyyət və səciyyəsinə, qarşılıqlı münasibətlərinə ad verilməsi üçün istifadə olunan dilin əsas struktur vahidi, həmçinin insan təəvvürünün yaratdığı xəyalı və müərrəd anlayışların adıdır. Tarixi baxımdan, dilin tərkib hissəsi kimi söz, adətən, müxtəlif mənşəyə malikdir. Məhz mənbələrin belə çoxluğunda, ən əhəmiyyətli sözlərin əsil mənşəyini bərpa etmək naminə terminologiya və etimologiya predmetlərinin əlaqələndirilməsi fundamental tədqiqatlar üçün xüsusən perspektivli sayılır. Söz, həm də nitq fəaliyyətinin əsas vahidi kimi qəbul olunur.

Anlayış – təfəkkürün forması,

texnika, texnologiya, incəsənət və digər sahələrdə bəzi anlayışların adını bildirən söz və ya söz birləşməsi. Geniş mənada termin sözün (adın) sinonimi kimi işlənsə də, məxsusi (elmi) çalara malikdir. Başqa sözlə, termin söz və söz birləşməsi (mürəkkəb və ya deskriptiv - ümumi halda ən qısa) kimi mənası uyğun elmi nəzəriyyənin və ya hər hansı elm sahəsinin kontekstində müəyyən edilir.

Terminologiya ümumiyyətlə elmi anlayışlar sistemi ilə bağlıdır. Terminologiya istənilən dildən lüğət fondunun daha aktiv inkişaf edən tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətdə, elmdə baş verən müərrədqi dəyişiklikləri özündə əks etdirir. Müasir terminşünaslığın aktuallığı və çoxşaxəlliliyi son illərdə elm, təhsil, sosial-iqtisadi və siyasi sahələrdə daha intensivliklə baş verən sığrayışlarla bağlıdır. Onun tərifini belə də vermək olar: müəyyən elm, texnologiya və istehsal sahəsinin anlayışlar sistemində elmi anlayışları dəqiq və birmənalı adla ifadə etmək üçün istifadə edilən söz və söz birləşmələrin məcmusu. Terminlər - predmetlərin, obyektlərin, hadisələrin, onların xassələrinin və əlaqələrinin bu sahə üçün xarakterik olan xüsusi ixtisaslaşdırılmış, məhdudlaşdırıcı təyinatı kimi çıxış edir.

Hər bir elmin terminologiya sistemi digər elmlərin sözlərlə ifadə olunan terminologiyasından təkcə anlayışların məzmununa görə deyil, həm də linqvistik əhəmiyyətlərinə (sözyaratma modellərinə) görə fərqlənir.

Terminlər - öz vacib təyinatına uyğun olaraq məhdudlaşdırılmış xüsusi sözlərdir; anlayışların və şeylərin adlarının birmənalı, daha dəqiq ifadəsinə

cəhd edən sözlərdir. Terminlərin əsas keyfiyyəti onun dəqiq və birmənalı olmasındadır. Bu, elm, texnologiya, siyasət və diplomatiyada çox vacib şərtidir. Ümumi leksikada işlədilən çoxmənalı, bəzən də emosional çarələrə malik sözlərdən fərqli olaraq, terminlər təbiiq sferası hüdudlarında birmənalı olmaqla, həm də ekspressiyadan (yəni, onu ifadə edən dil qanunauyğunluqlarından kənar subyektiv mülahizələrinə əsaslanma bilməz) məhrumdur.

Adi dildəki sözlərin əksəriyyətinə çoxmənalılıq (polisemiya) xas olduğu halda, terminoloji sistemlərdə ona cəhd edilir

ki, onun ayrıca söz və ya söz birləşməsi olmasından asılı olmayaraq ancaq bir mənada ifadə edilsin. Ümumi ədəbi dildə müxtəlif cür səslənən, lakin eyni və ya yaxın mənada olan sözlər və söz birləşmələri (sinonimlər) və eyni cür səslənən, lakin müxtəlif mənada olan sözlər və söz birləşmələri adi normal hal sayılırsa, terminologiyada sinonim və omonimlərdən uzaq durmaq çalışırlar.

Azərbaycan dilinin daha çox ünsiyyətdə olduğu Rusiya məkanında kommərsiya, ticarət, maliyyə və mühasibat sahəsində iqtisadi ensiklopediyalar və lüğətlər yaradılmışdır. Onların arasında: İ.S.Vavilovun “Kommərsiya sorğu lüğəti”ni, A.İ.Ipatovun “Kommərsiya lüğəti”ni və İ.P.Babenkonun “Ticarət-sənaye lüğəti”ni göstərmək olar.

Terminologiya, lüğətlərin digər qatlarından fərqli olaraq müxtəlif nazirlik və idarə komissiyalar; dövlət və beynəlxalq səviyyələrdə daim tənzimləmə, qaydaya salınma, unifikasiya və bəzən də standartlaşdırma predmetidir. Belə ixtisaslaşmış komissiyalar keçmiş SSRİ EA, Müttəfiq Respublikaların EA nəzdində fəaliyyət göstərmişdi. Bu gün Azərbaycan Respublikasında Terminologiya Komissiyası əsasən MEA-da fəaliyyət göstərsə də, tədqiqatçılar tərəfindən müşahidə edilən faktlar və nəzəri düşüncələr termində söz kimi ifadə olunur... İstənilən halda, termin yaradıldığı və istifadə edildiyi dilin qanunauyğunluqlarına tabedir.

Müasir terminologiya sisteminin yaradılması və termin yaradıcılığının dünya təcrübəsi ilə əlaqələndirilməsi

İqtisadçıların müasir professional dili – dünya iqtisad elminin çoxəsrlik inkişafının məhsuludur. Qədim Yunanistan və qədim Roma xalqlarının mədəniyyət və elmi dünya mədəniyyətinin və elminin inkişaf tarixində böyük təsiri olmuşdur. Bu tarixi təsir, demək olar ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş dillərinin lüğətlərində öz əksini tapmışdır.

Uzaq və yaxın keçmişin iqtisadi elmi də bu baxımdan, istisna de-

çixarıldığına, daha uğurlu yeni terminlərlə əvəz olunduğuna görə yaşam dövrünü başa vurur. Sovet dövründə bütün ali məktəb tələbələrində ciddi əhədlə öyrədilən “Siyasi iqtisad” fənni və termini belələrindəndir. Əksinə, hamıya məlum olan “iqtisadiyyat” termininə “ekonomiks” kimi yeni termin də əlavə olunmuşdur və “ekonomiya” sözü həm də “iqtisadiyyat” termininin sinonimi kimi (məhz qənaət yox) işlənir.

Eyni bir termin müxtəlif elmlərdə də işləyə bilər, məsələn, reaksiya (kimya, fiziologiya, siyasət, iqtisadiyyat və s.), reduksiya (fəlsəfə, hüquq, iqtisadiyyat) və s.

Terminlər digər dildən kalka (fr. calque - sözün sifətli şəkil) kimi işlədilir. Dünyada elmlərin beynəlmilləşməsi ilə əlaqədar son onilliklərdə elmi terminologiyada yunan-latın üsulləri böyük payla üstünlük təşkil etməkdədir. Eyni zamanda, söz birləşməsi-terminlərin də sayı artmaqdadır. Müasir elmdə dillərin fərqiəndən asılı olmayaraq, eyni elm daxilində terminlərin semantik unifikasiyasına, yəni müxtəlif dillərdə terminlərin birmənalı uyğunluğuna və ümumiyyətlə, terminlərin beynəlmilləşməsinə üstünlük verilməkdədir. Bəzi müəlliflərə görə, Avropa dillərindəki terminoloji siyahını ancaq isimlərdən ibarət olması ilə məhdudlaşdırmaq lazımdır. Lakin bu sahədə nüfuzlu dilçilər bəzi fel, sifət və zərflərin də termin adlandırılmasını qəbul edirlər.

Bu məsələ, türk dilləri üçün daha aktualdır. Məlum olduğu kimi əksər Avropa dillərində, həmçinin dilimizin terminologiyada fondunun ən çox yararlandığı ərəb, fars və rus dillərində yeni söz-termin yaratma imkanları həmin dillərdə mövcud olan önlüklər (prefikslər) hesabına bir qədər artıqdır. Lakin türk dillərinin məhz fel, sifət və şəkilçilərdən istifadə etməklə yeni söz-termin yaratmaq imkanları qat-qat üstündür. Bunu Mahmud Kaşqarının “Divanu Lügati-t-Türk” (Türk dilləri lüğəti) ensiklopedik əsəri də əyani göstərir. Bu gün iqtisadiyyatın, iqtisad elminin ən vacib terminlərdən olan vergi (taxe, naloq) sözünün türk dillərindəki kimi uğurla yaradılan analoqla yoxdur. Hətta, bəzi türk xalqlarında (karluq, qırğız) işlədilərən verit terminini də bu qəbildən saymaq olar.

Bəzi terminlərin qarşılığını qədim türk dillərindən uğurla tapmaq mümkündür. Mahmud Kaş-

qariyə görə qədim uyurq hüquq sənədlərdə natural töycü yığanlar “alınçı” kimi işlədilir. Bu söz kreditör terminini bütün türk dillərində uğurla əvəzləyə bilər.

Fikrimizcə, son illərdə türk xalqlarının və topluslarının beynəlxalq əlaqələrinin və birgə araşdırmalarının daha da intensivləşməsi iqtisadi terminologiyaya sahəsində də əsaslı dönüş yaratmağa gətirib çıxara bilər. Müasir Avropa dillərində (Azərbaycan dilinin də) yeni söz və termin yaratmaq imkanlarından daha geniş istifadə edilə bilər. Həmçinin dilçilik, tibb, texniki və dəqiq elmlər, o cümlədən iqtisad elmində bütün türk xalqları

üçün ortaq terminlərin yaradılması kifayət qədər aktualdır. 300-500 il qabaq eyni dildə danışan, eyni kökə, tarixə və folklorla malik türklərin bir-birini bəzən başa düşməsinin, ayrı-ayrı türk toplularında nəşr edilən elmi kitabların, məqalələrin və dərsliklərin qarşılıqlı yayılmamasının da səbəbi bunda axtarmaq lazımdır.

Termin həm də ondan törəyəcək yeni terminlərin yaradılması üçün rəsonal və qavramada rahat olmalıdır. Əsas termin isədir, onu sifət, fel kimi hallandırmaq, yaxud sifət vasitəsilə yeni isim yaratmaq daha asandır. Əgər əsas termin sifət formasındadırsa, digər zəruri paralel terminlər keçid daha çətindir. Terminlər üçün ən vacib keyfiyyətlərdən biri onların beynəlmilləşməsi, yəni sifətli yayılmamasının da səbəbi bunda axtarmaq lazımdır.

Termin həm də ondan törəyəcək yeni terminlərin yaradılması üçün rəsonal və qavramada rahat olmalıdır. Əsas termin isədir, onu sifət, fel kimi hallandırmaq, yaxud sifət vasitəsilə yeni isim yaratmaq daha asandır. Əgər əsas termin sifət formasındadırsa, digər zəruri paralel terminlər keçid daha çətindir. Terminlər üçün ən vacib keyfiyyətlərdən biri onların beynəlmilləşməsi, yəni sifətli yayılmamasının da səbəbi bunda axtarmaq lazımdır.

Bu məsələ, türk dilləri üçün daha aktualdır. Məlum olduğu kimi əksər Avropa dillərində, həmçinin dilimizin terminologiyada fondunun ən çox yararlandığı ərəb, fars və rus dillərində yeni söz-termin yaratma imkanları həmin dillərdə mövcud olan önlüklər (prefikslər) hesabına bir qədər artıqdır. Lakin türk dillərinin məhz fel, sifət və şəkilçilərdən istifadə etməklə yeni söz-termin yaratmaq imkanları qat-qat üstündür. Bunu Mahmud Kaşqarının “Divanu Lügati-t-Türk” (Türk dilləri lüğəti) ensiklopedik əsəri də əyani göstərir. Bu gün iqtisadiyyatın, iqtisad elminin ən vacib terminlərdən olan vergi (taxe, naloq) sözünün türk dillərindəki kimi uğurla yaradılan analoqla yoxdur. Hətta, bəzi türk xalqlarında (karluq, qırğız) işlədilərən verit terminini də bu qəbildən saymaq olar.

Bəzi terminlərin qarşılığını qədim türk dillərindən uğurla tapmaq mümkündür. Mahmud Kaş-

sələn, kombayn, konteyner, buldozer və s.) kimi daxil olur.

Alınma terminlər digər anlayışlarla qarışdırılmır, birmənalıdır və ekspressiyadan kənarıdır. Belə terminlərin başqa dillərdən alınması real tarixi praktika ilə, hər xalqın qarşılıqlı əlaqədə və in-teqrasiyada olduğu millət və xalqların mədəniyyətinin xarakterini və səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Məsələn, rus dilində atçılıq üzrə terminologiyanın əksəriyyəti Rusiyalı uzun illər fəth etmiş tatarların vasitəsilə türk xalqlarından alınmadır (məsələn, loşad, tabun, arkan və s.); dənizçilik terminləri - hollandizmlə zəngindir (buşsprit, fok, qrot, yut və s.); kulinariya, teatr, son vaxtlar elektrotexnika və aviasiyada - fransız terminləri (menyu, restoran, bulyon, raqu, krem, parter, rampa, antrakt, afişa, debüt və s.); idmanda - ingilis terminləri (sport, start, finiş, çempion, futbol, tennis, taym və s.) daxil olmuşdur.

Ayrı-ayrı dillərdən alınma sözlərin ən böyük qüsuru özünü - dilin təsadüfi yad sözlərlə zibillənməsində göstərir və bu da ilk növbədə, müxtəlif xalqların eyni sahənin terminologiyalarını müxtəlif dillərdən daxil etməsi şəraitində terminologiyanın qarşılaşdığı qıtlıqda və beynəlxalq əlaqələrin qırılmasında öz əksini tapır. Məsələn, rus dilində “stayqer” - dağ-mədən ustası sözü alman dilindən alınmışdır, birbaşa mənası mənbədə “qaldırıcı” deməkdir ki, bu da həmin işi xarakterizə etmir; fransız dilində bu vəzifə “maitre-mineur” adlanır ki, mənası - “saxtaçı usta” deməkdir. Daha böyük kuryezi “üz-baş qırma, saç burma” ilə məşğul olan, almancadan götürülən, rus dilində korlanmış “parikmaxer” sözündə görmək olar. Alman dilində bu işin adı - Perukmaxer, yəni “parik düzəldən” (Peruke - parik, maxen - düzəltmək) olmalıdır; lakin almanların özü bu peşəni fransızcadakı (Friseur - burma, buran) kimi friser; lakin fransızların özü onu “koffe - coiffeur” (daraynı) adlandırırlar. Yəni ruslar eyni bir şeyi almınca, almanlar fransızca, fransızlar isə başqa cür adlandırırlar. Çəkiyimiz bu misal göstərir ki, hətta tarixi baxımdan özünü doğruldan alınma terminlərdə belə, nə sistematiqlik, nə də beynəlmilləlik prinsipi qorunur. Bundan başqa, hətta bir-biri ilə vaxtaşırı görüşən müxtəlif xalqlardan və dillərdən olan səhətkarların səviyyəsinə belə, terminlərin sifahi mənimsənilməsində xalq şivəsinə əsaslanan təhriflərə yol verilir. Bu cəhətdən alman səhətkarlardan götürülən, lakin həm də ruslaşdırılan dülgerlik terminləri daha xarakterikdir: almınca “Werkstatt” rusca verstatk (verstat sözüəndən); “Schraubzwinige” - strubtsinka (rastrub sözüəndən); “Nadfil” - napilnik kimi qəbul olunmuşdur. Ayrı-ayrı dillərdən təsadüfən alınan sözlər ingiliscəndə (Combine - birləşmə, əlaqələndirmə, kombina etmə) götürülən kombayn terminində də özünü göstərir. Halbuki bu termin latın-fransız mənşəlidir və ondan yaranan - kombinasiya, kombinator, kombinezon və digər terminlər, məhz ingilis dilinin çalarlarına uyğun yaranmışdır.